

היסטוריה משולבת של השואה: אפשרויות ואתגרים

שאל פרידלנדר

בית הספר להיסטוריה, אוניברסיטת תל-אביב; החוג להיסטוריה, אוניברסיטת קליפורניה בלוס אנג'לס

"בהיסטוריה", כותב מישל דה סרטו, "הכול מתחיל במעשה של הפרדה, הרכבה והפיכת דברים אשר חולקו אחרת ל'תעודות'. חלוקה תרבותית חדשה זו היא המשימה הראשונה. לאמתו של דבר, היא מושתתת על יצירת תעודות כאלה באמצעות העתקת הדברים הללו, תעתוקם או צילומם ואגב כך שינוי מקומם ומעמדם" (de Certeau 1988, 72–73). בעת שלוקטו ה"תעודות" עבור ההיסטוריה של השואה, הוקמו אי אלה ארכיונים שונים זה מזה בתכלית ונכתבו אי אלה היסטוריות אוטונומיות לכאורה. מאמר זה יוקדש לשידוד מערכות או במילים אחרות, לארגון מחדש של ישויות נפרדות לשעבר מעין אלה כמטרה לייצר היסטוריה משולבת של השמדת יהודי אירופה.

קודם כול, אגדיר היסטוריה משולבת מעין זו מבחינה מושגית, לאחר מכן אתיחס לכמה בחירות נרטיביות ופרשניות שיש להן זיקה זו לזו, ולבסוף אעלה סוגיות מסוימות שער כה המעיטו מערכן או התעלמו מהן.

מושג ההיסטוריה המשולבת של השואה

הצורך בהיסטוריה משולבת של השואה עומד לנגד עיניי זה כמה עשורים.¹ הדבר קיבל חשיבות מן המדרגה הראשונה במסגרת הדיונים שהתנהלו מאמצע שנות השמונים ועד סופן בעקבות הוויכוח שניהלתי עם מרטין ברושאוט, אז מנהל המכון להיסטוריה בת זמננו במינכן, על מאמרו "קריאה להיסטוריוזציה של הנציונל-סוציאליזם" שראה אור ב-1985

* תרגמה מאנגלית: איה ברזיר.

1 את הרעיון הזה העליתי כבר באמצע שנות השבעים בהרצאה שלימים ראתה אור בגרסת מאמר (Friedländer) (1981).

(Broszat 1990). אחד מטעונו של ברושאט הופנה כלפי מה שנראה לו כייצוג המסורתי והפשטני של הרייך השלישי בצבעי שחור-לבן, ושנוקק לדעתו לגוונים שונים של אפור. בחילופי המכתבים בינינו בסוף 1987 טען ברושאט כי אמנם יש לכבד את תפיסת הניצולים את העבר הזה, וכן את תפיסת צאצאיהם, אך שתפיסה זו מייצגת "זיכרון מיתי" המציב "מכשול גס" בדרכה של היסטוריוגרפיה גרמנית רציונלית (Broszat and Friedländer 1990, 106). קריאה כזו עשויה להתפרש כעין ניסיון אינטלקטואלי לבודד את עבודתם של היסטוריונים יהודים על הרייך השלישי. על כן נועד ספרי גרמניה הנאצית והיהודים להראות שאין צורך להבחין הבחנה כלשהי בין היסטוריונים מרקעים שונים על פי גישתם המקצועית לנושא זה, שכל היסטוריונים העוסקים בו חייבים להיות מודעים לסובייקטיביות הבלתי נמנעת שלהם ושכולם מסוגלים לגייס די תובנה ביקורתית עצמית לרסנה (פרידלנדר 1997; 2009). יותר מכול היה חשוב לי לכלול בפרויקט שלי את ההיבט היהודי, בצד כל ההיבטים האחרים, בתוך נרטיב היסטורי משולב.

ניתן לאפיין נרטיב כזה כך: ראשית, אי-אפשר להגביל את ההיסטוריה של אירועים אלה אך ורק להחלטות הגרמנים ולצעדיהם. עליה לכלול את היוזמות והתגובות של רשויות, מוסדות וקשת רחבה של קבוצות חברתיות בכל רחבי הארצות הכבושות ומדינות הלוויין של אירופה הנתונה לכיבוש הגרמני. שנית, בכל שלב ושלב, אי-אפשר ולא צריך לראות בתפיסות ובתגובות יהודיות, קיבוציות או אישיות, תחום מבודד בתיאור הכללי, שכן הן השפיעו במידות שונות על כל הגורמים האחרים בהיסטוריה הזאת. לבסוף, ייצוג בו זמני של האירועים — בכל הרמות ובכל המקומות באשר הם — מחזק את הבנת עוצמתם, מורכבותם ויחסי הגומלין ביניהם. הרשו לי להתעכב בקצרה על הנקודות הללו.

אין צורך להרחיב את הדיבור על העובדה שאי-אפשר לעצור את ההיסטוריה של השמדת היהודים באירופה בגבולות הרייך או להגבילה אך ורק להחלטות הגרמנים ולצעדים שנקטו. אולם יש להדגיש היבט אחד של הסצנה הגרמנית והאירופית, היבט הנדחק לא אחת לשוליים: מודעותן של אליטות ואוכלוסיות אירופיות למקום שאליו מובילים הצעדים והמדיניות הללו נגד היהודים. היום ידוע לנו כי חלק נכבד מן המידע על ההשמדה היה זמין לאוכלוסיות בכל רחבי אירופה משלב מוקדם למדי. המחותרת הפולנית התייחסה לרצח ההמוני למן תחילתו (גוטמן 1977, 270 ואילך); הרשויות הפדרליות השווייצריות ציינו במפורש את ההשלכות של סגירת הגבולות ההרמטית בפני יהודים באמצע קיץ 1942². בגרמניה עצמה, רמיזות לגורל היהודים נשמעו די בגלוי במגזרים שונים באוכלוסייה.

"בברזה קרטוסקה שבה עצרתי לארוחת צהרים", כתב הביתה טוראי הוורמאכט ה"ק ב-18 ביוני 1942, "בדיוק נורו יום קודם לכן 1,300 יהודים. [...] גברים, נשים וילדים נדרשו לפשוט את כל בגדיהם ואחר כך חוסלו בירייה בעורף. הבגדים חוטאו והוחזרו לשימוש. אני משוכנע שאם המלחמה תימשך עוד זמן רב, יעשו נקניקים מן היהודים ויגישו אותם לשבויי מלחמה רוסים ולעובדים מומחים יהודים" (Manoscheck 1997, 58). חודשים מספר לאחר מכן כתב

טוראי ס"מ, שהיה בדרכו לחזית, מן העיר אושוויץ: "היהודים מגיעים לכאן, זאת אומרת לאושוויץ, בקצב של 7,000 עד 8,000 בשבוע; זמן קצר אחרי זה, הם מתים מות גיבורים", והוסיף: "באמת טוב לראות את העולם" (שם, 63). במינדן (וסטפליה), דנו תושבי המקום בגורל המגורשים מעידם כבר בדצמבר 1941 וציינו בפומבי כי יהודים שלא היו מסוגלים לעבוד נורו (Kulka and Jaeckel 2004, 477).

אליטות גרמניות הפגינו ידע מדויק. כבר בפברואר 1942 ציין ברנינג (Berning), הגמון העיר אוסנבריק, כי "ללא ספק יש תוכנית להשמיד את כל היהודים". פטר לונגריך (Longerich), פרנק באיור (Bajor) ודיטר פול (Pohl) מאשרים במחקריהם מן העת האחרונה את קיומה של מודעות שבמשך עשרות שנים נטו להתכחש לה. עוד לפנייהם, הגם שעדיין המעיט מהיקף הרמיזות הגלויות להשמדה, הציג יירג אכטרנקמפ (Echternkamp) סיכום רהוט של אותה מודעות: "כזב אושוויץ היה לכזב של החברה הגרמנית, שבה ידע חשאי על רוע חשאי הוצג כאי־ידיעה. [...] חיים בשקר היו למצב השגור בחברה הגרמנית בתקופת המלחמה. [...] רק מעט משואות של אמת [...] התנוססו מעל לים השקרנים".³

ועכשיו, הבה נפנה להיבט היהודי של ההיסטוריה הזאת. ככלל, עבודות העוסקות במדיניות גרמנית ובמדיניות הקשורה אליה מקדישות תשומת לב זעומה להיבט היהודי ממש של האירועים. לפי ההנחה הרגילה, היהודים היו קורבנות סבילים, המון אמורפי, שאת ההיסטוריה שלו אפשר לסכם בנתונים סטטיסטיים ותו לא: אחוז נתון של האוכלוסייה היהודית הושמד בארץ זו וזו, יהודים במספר אחר מצאו את מותם בארץ אחרת, וכן הלאה בכל רחבי אירופה הכבושה. עם זאת, בראשית שנות החמישים החלו היסטוריונים יהודים לבצע עבודה חשובה שהתמקדה בעיקר בהיבט היהודי של האירועים, ועשו זאת בדלתיים סגורות כביכול. עבודתם כללה איסוף של קובצי תעודות גדולים, פרסום יומנים וכתובות מונוגרפיות שהוקדשו לחיי היומיום של היהודים ולדרכם אל המוות, לפי ארצות, ערים, קהילות, גטאות ומחנות.⁴

היסטוריה פנימית זו של העם היהודי בשנות הרדיפה וההשמדה נותרה ברוב המקרים תחום נפרד שרישומו בהיסטוריה הכללית בת הזמן הוגבל בעיקר לסוגיית ההתנגדות היהודית החמושה ולסוגיית ההנהגה היהודית. למעשה, תרומתה של היסטוריה זו לתפיסתנו את השואה (ומכאן הצורך לשלבה בתיאור הכולל של האירועים) נוגעת לעניין מהותי. עדויות שהותירו יהודים מכל רחבי אירופה הכבושה מראות כי הקורבנות, שלא כמו מגזרים נרחבים בחברה הסובבת, לא הבינו מה צופן להם העתיד. בגרמניה ובמערב לא חיברו היהודים, משום מה, את שברי המידע הזמין; במזרח סירבו האוכלוסיות היהודיות ברובן המכריע להאמין כי מה ששמעו על מקומות אחרים עתיד לקרות גם להן.⁵ חוסר הבנה זה תרם תרומה מכריעה להתנהלותו החלקה של תהליך ההשמדה ולסבילות לכאורה של הקורבנות. במונחים של תגובות ויוזמות,

3 הציטוט מספרו של אכטרנקמפ לקוח מסקירתו של מקס הייסטינגס, "The New 'Germans Confront the Nazi Past'" (York Review of Books, February 26, 2009, p. 17). למחקרים האחרים ראו בעיקר Mommsen 2008.

4 באשר לשנים מוקדמות אלה יש להזכיר בין היתר את פיליפ פרידמן, ישעיה טרונק, יוסף קרמיש ומארק דבור'צקי. על המדיניות ההיסטוריוגרפית בתקופה המוקדמת הזאת ראו Kenan 2003.

5 לחוסר הבנה זה ברחבי רוב רובה של אירופה הכבושה ראו פרידלנדר 2009, 420 ואילך.

הציפייה למצוקה נוראה ואפילו לתמותה בקנה מידה גדול היא דבר אחד, ואילו הציפייה לרצח מידי היא דבר אחר.

אפשר לשחזר את ההיסטוריה של חורבן יהדות אירופה ברמת הפרט מנקודת מבטם של הקורבנות על סמך תצהירים, ראיונות וספרי זיכרון מן התקופה שלאחר המלחמה, אך בעיקר הודות למספרם הגדול במידה לא רגילה של יומנים (ומכתבים) שנכתבו בזמן האירועים ונתגלו בעשורים שאחריהם. היומנים והמכתבים הללו נכתבו בידי יהודים מכל הארצות, מכל שדרות החברה ומכל קבוצות הגיל, שחיו תחת שלטון גרמני ישיר או בגבולות הרדיפה הרחבים יותר. כמובן, השימוש ביומנים דורש אותה תשומת לב ביקורתית כמו עיון בכל תעודה אחרת. עם זאת, בבחינת מקור לתולדות החיים היהודיים בשנות הרדיפה וההשמדה, הם נותרים מרכיב מכריע וחסר תחליף.⁶

אני מייחס חשיבות מן המדרגה הראשונה לקול האישי גם מטעם נוסף זולת ערכו כעדות. ברהיטותו או בסרבולו, במידיותה של זעקת האימה שהוא זועק או בתמימותה של תקווה חסרת שחר שהוא מביע – יש בכוח קולו של הקורבן, אשר עולה לפתע בעת תיאור האירועים הללו, להבקיע דרך מרקם התיאור ההיסטורי ה"מנותק" וה"אובייקטיבי".

הקצאת תפקיד משבש מעין זה לקורבן מיותרת בעת כתיבת היסטוריה של מחירי החיטה ערב המהפכה הצרפתית, אבל היא חיונית לייצוגם של אירועים היסטוריים קיצוניים כגון השואה, שההיסטוריוגרפיה הרגילה נוטה בהכרח לכייתם. הזעקות והלחישות האישיות של הקורבנות מחלצות תגובה רגשית ראשונית פתאומית ועזה אפילו מן הנרטיב ההיסטורי המלומד ביותר.

לא אחת נאמר כי במהותו של דבר הַעֲדָה על השואה איננה אפשרית שכן, בניסוחו של פרימו לוי, "מי שראו את תחתית התופת, לא חזרו משם כדי לספר, או חזרו אילמים" (לוי 1986, 64). במישור המופשט אי-אפשר לחלוק על אמירה זו. אולם בעינה נותרת העובדה הלא פחות ברורה כי רשימות שכתבו הקורבנות בעת צלילתם אל עבר ההשמדה מתקרבות יותר מכול למה שיומניהם של חברי הזונדרקומנדו כמעט נגעו בו: רגע הרצח.

לבסוף, הבה נעייין בהיבט השלישי של היסטוריה משולבת של השואה: ייצוג בו זמני. רק רצף של השלבים, שכל אחד מהם מציג את בו זמניותם של אירועים הן ברחבי אירופה הכבושה והן בתוך כל ארץ וארץ, יכול כאמור להצביע על זיקות הגומלין שבהיסטוריה הזאת ועל עצם ממדיה. דוגמה של אירועים שהתרחשו ברייך בשלהי 1941, שבדרך כלל מתוארים לחוד הגם שהם קשורים זה לזה, עשויה להבהיר את הטענה הזאת.

בסוף דצמבר 1941 התקבלה ההחלטה להשמיד את כל יהודי אירופה. בו בזמן, בתגובה לעמדה האנטישמית הארסית שהפגינו כמה כנסיות מקומיות נאמנות לקו הגרמני-נצרי, יצאה מועצת הכנסייה, המוסד המייצג הראשי של הכנסייה האוונגלית הגרמנית, בהצהרה משלה ששללה כל הזדהות עם יהודים מומרים. הדבר התברר במלוא אכזריותו בחוזר שפרסם סגן מנהל הקנצלריה גינתר פירלה (Fürle) ב-23 בדצמבר:

6 על היומנים ראו בייחוד 2006 Garbarini.

התפרצותה של תודעה גזעית בעמנו, שהועמקה על ידי חוויית המלחמה והצעדים המקבילים שנקטה ההנהגה הפוליטית, הביאה לסילוקם של היהודים מקהילתנו שלנו, הגרמנים. מעובדה זו שאין עליה עוררין לא יכולות הכנסיות האוונגליות הגרמניות [...] להתעלם כלאחר יד. לפיכך, בדעה אחת עם המועצה הרוחנית של הכנסייה האוונגלית הגרמנית, אנו מבקשים מן הרשויות הבכירות ביותר לנקוט צעדים מתאימים כדי להפריד לא ארים שנטבלו לנצרות מן החיים הכנסייתיים של הקהילות הגרמניות. לא ארים שנטבלו לנצרות יצטרכו להקים מתקנים משלהם שיענו על צורכיהם הפולחניים והרוחניים המיוחדים (מצוטט אצל Gerlach 2000, 194).

הכנסייה הקונפסיונלית מחתה, אך מחאתה היתה מחאת מיעוט ולא קראה לצעדי נגד כלשהם. שבועות אחדים קודם לכן, כמה הגמונים קתולים בראשות הגמון ברלין פרייזינג (Preysing) הפיצו טקסט שנועד לבטא תמיכה ביהודים גרמנים מומרים שנשלחו למזרח. הרוב בוועידת ההגמונים דחה כל מהלך מעין זה, אם כי נקט את הניסוח ההססני ביותר (Schoelder 1989, 163). מובן שהנצרים הפרוטסטנטים והקתולים לא התייחסו לגורלם של הרוב המכריע של המגורשים, היהודים הלא מומרים. לשון אחר, שעה שעשרות אלפי יהודים גורשו מן הרייך ומן הפרוטקטורט למזרח, שעה שהידע על מעשי טבח המוניים של יהודים בשטח הסובייטי הכבוש הפך לנחלת הכול ושעה שחלמנו, אתר ההשמדה הראשון, נכנס לפעולה, יכלו היטלר ועוזריו לסמוך על סבילותן של הכנסיות הנוצריות, כוח הנגד היחיד שקרא תיגר על מדיניות נפשעת אחרת של המשטר: הרג חולי הנפש.

הבו זמניות של ההחלטה לרצוח את כל יהודי אירופה ומדיניות האי-התערבות המוצהרת של הכנסיות הנוצריות אפילו באשר ליהודים מומרים ממקמת את השלב המוקדם של "הפתרון הסופי" בהקשרו הגרמני הרחב יותר. אותו הקשר עוטה עוד משמעות טרגית-אירונית, כיוון שבאותו זמן ממש, בימיה האחרונים של שנת 1941, חגגו היהודים ברייך ובכל רחבי אירופה הכבושה את שחרורם הקרב על רקע ההצלחות הסובייטיות בחזית מוסקבה (פרידלנדר 2009, 322) רק בוילנה ומעט אחר כך בוורשה הבינה קבוצה קטנה כי ההשמדה הכוללת רק החלה (שם, 323).

נרטיב ופרשנות

הדיון בצורה הנרטיבית המתאימה להיסטוריה משולבת של השואה נועד להתנהל, בראש ובראשונה, ברמה כמו טכנית. עסקינן כאן באירועים שהתרחשו בגרמניה, בכל אחת מן הארצות הכבושות וארצות הלוויין באירופה ומעבר לה. עסקינן כאן במוסדות ובקולות אישיים, באידיאולוגיות, במסורות דתיות וכו'. שום היסטוריה כללית של השואה אינה יכולה לעשות צדק עם המשמעויות של מגוון זה של גורמים באמצעות הצגתם זה בצד זה, בנפרד. על כן, קטגוריות אנליטיות ששימות לחקר המרצחים ומערכת ההשמדה יש להחליף ברצף של מסגרות זמן, שרק הן יכולות לכלול את המרצחים, את הקורבנות ואת החברה הסובבת. מטעם

זה, ויתרה מזו — כדי להתחקות על גורלם של יהודים יחידים, בעיקר של כותבי היומנים — ייצוג כרונולוגי של התהליך כולו נעשה בלתי נמנע. במילים אחרות, היסטוריה משולבת, כפי שהיא מוצגת כאן, כופה חזרה לנרטיב דמוי כרוניקה. אבל, כפי שציין ההיסטוריון דן דינר, לא לצורת הכרוניקה שקדמה להמשגה; שכן, במקרה זה, הכרוניקה נותרת המוצא היחיד לאחר שהמושגים הפרשניים החשובים נוסו ונמצאו לוקים בחסר (Diner 2006).

צורה כזו של כתיבת כרוניקה אינה שוללת פרשנויות חלקיות או הנחות, למשל, באשר להקשר ההיסטורי הכללי של השואה, באשר לקריסת הליברליזם באירופה היבשתית ופרץ האנטישמיות הקיצונית שהיה כרוך בה, או הנחות מפורשות יותר באשר למקומה ההיסטורי של השמדת היהודים במסגרת המערך העצום של היעדים והמדיניות הנאציים. סוגיה אחרונה זו מחזירה אותנו לנקודה שהופיעה במובלע בטיעונו של ברושאט: התנגדותו למיקום המדיניות הנפשעת של המשטר במוקדה של היסטוריה כללית של הרייך השלישי.

מקדמי סדר היום של ההיסטוריוזציה הדגישו, די בצדק, כי מכורח הנסיבות הוצבו פשעי הנאצים במרכז הבימה, במענה לצורכי המשפטים שנערכו בתום המלחמה. מאוחר יותר, לפי אותו טיעון, מרכזיותם של ההיבט הפלילי והייצוג בשחור — לכן שנגזר ממנו הפכו לציווי, למצער מבחינתה של היסטוריוגרפיה גרמנית שביקשה לחנך את האומה (*eine volkspädagogische Geschichtsschreibung*). על כן, לפי אותה השקפה, ולדעת ברושאט וכמה היסטוריונים גרמנים אחרים, הגיע הזמן (מאמצע שנות השמונים ואילך) לעיין במדיניות המשטר במסגרת הקשר רחב ומגוון הרכה יותר.

”היסטוריוזציה” זו של השואה שבה ועלתה בשטף של מחקרים מן העת האחרונה שבהם השמדתם של יהודי אירופה אמנם מוצגת כתוצאה משנית של המדיניות הנפשעת, אך היא הופכת לתוצאה של יעדים שונים בתכלית. היעדים אלה כללו, לדוגמה, יצירת שיווי משקל כלכלי ודמוגרפי חדש באירופה הכבושה באמצעות רצח אוכלוסיות עודפות; שידוד מערכות אתני וקטל של אוכלוסיות במזרח כדי להקל על הקולוניזציה הגרמנית או, בטווח המידי, כדי להבטיח את הספקת המזון שנדרש לוורמאכט; ביזה שיטתית של יהודי אירופה במטרה לאפשר את ניהולה של מלחמה כוללת בלי להטיל נטל חומרי כבד מדי על כתפי החברה הגרמנית או, ליתר דיוק, כדי להגן על היסודות הכלכליים והחברתיים של מדינת העם (*Volksstaat*) של היטלר.⁷

פרשנויות אלה מתבססות לא אחת על חומר תיעודי חדש, אבל הן נוטות להשליך את המשמעות המוגבלת או המקומית של חומר זה על הסבר כולל של השואה כשלעצמה. כתוצאה מכך, כל הפרשנויות מסוג זה מרמזות לבכורת הרציונליות האינסטרומנטלית בהסבירן צעדים של הפקעה, עבודות כפייה והשמדה. רציונליות אינסטרומנטלית משמעה מודרניות ובמובלע, ברוב המחקרים האלה, משמעה חוסר הרחמים של הקפיטליזם המודרני. מכאן קצרה הדרך חזרה — ובמישור מתוחכם יותר הפעם — אל כמה מן הניסיונות המרקסיסטיים המוקדמים להסביר את הנאציזם. לא זה המקום לנתח לעומק את הגישות האלה, ודי אם נזכיר כמה

אירועים שוליים אך מאלפים ההופכים ל"אנומליות" משמעותיות מבחינתה של פרדיגמה זו ומעמידים בסימן שאלה את תוקפה.

מה, לדוגמה, היה יכול להיות הטעם לתביעה האישית שהציג הרייכספירר ס"ס בקיץ 1942 לראש ממשלת פינלנד שארצו תמסור לידי הגרמנים את היהודים הזרים, 30 עד 40 במספר, אשר נמצאו בשטחה? מדוע טרחו הגרמנים לגרש את הקהילות הספרדיות הקטנות והמרוששות מאיי הים האגאי ביולי 1944 בזמן שהרייך הלך והתפורר? או, מדוע עצרו בצרפת מאות ילדים יהודים ושילחו אותם לאושוויץ ימים אחדים לפני שחרור פריז?

הגישה היחידה המתקבלת על הדעת בכתיבת היסטוריה משולבת של השואה — ואני מודע לכך שהיא מנוגדת לתפיסות האוניברסליסטיות הנקטות תדיר בהיסטוריה זו — היא לראות בסוגיה היהודית את אחד מעיקריה המרכזיים של השקפת העולם של המשטר, ומכאן את אחד מעיקריה המרכזיים של מדיניותו. "בסיכומי של דבר", כתב ביומנו גבלס אחרי שיחה ארוכה עם היטלר בסוף אפריל 1944, "מדיניות ארוכת טווח במלחמה הזאת אפשרית רק מששוקלים אותה מן ההיבט של השאלה היהודית" (Goebbels 1995, 202). אובססיה מטורפת זו הנחתה את הקרובים בעוזריו של היטלר, את סוכנויות המפלגה והמדינה, את פקידי הציבור והטכנוקרטים בכל רמות המערכת, ונהנתה מתמיכתם הנלהבת. זאת ועוד, אף חלקים נכבדים של האוכלוסייה השלימו אתה, ולא אחת אף אימצו אותה.

תעמולת המשטר הפיצה ללא הרף את ה"היגיון" שמאחורי להט אנטי-יהודי זה. למעשה, כפי שמדגים ג'פרי הרף, התעמולה עיצבה דימוי מאיים יותר ויותר של "היהודי" כאויב קטלני, פעיל ועיקש של הרייך שאותו גמר אומר להשמיד (Herf 2006). לפיכך, לפי אותו היגיון הזוי, ברגע שהרייך נאלץ להילחם בשתי חזיתות, המזרחית והמערבית, ללא כל סיכוי לניצחון מהיר ולאור רמזים מוקדמים מסוימים לתבוסה, בחר היטלר בהשמדה מידית של האויב היהודי. אלמלא כן, כך סבר, היו היהודים עתידים לנעוץ פגיון בגבה של גרמניה כמו ב-1917–1918, ולהרוס מבפנים את הרייך ואת אירופה החדשה. ואז, לאחר שהמצב הצבאי נעשה מאיים, הואצה ההשמדה עד תום.

סיכום: שאלות, עם תשובה ובלעדיה

היסטוריה משולבת מובילה, מניה וביה, לשאלות השוואתיות, ובאופן כללי יותר, לקישורים שאלמלא כן תפיסתם נותרת מעורפלת. הרשו לי להציג דוגמה מאלפת אחת: היעדרה הבולט של סולידריות יהודית כוללת לנוכח האסון.

בסוף 1939 ובתחילת 1940 ניסתה ההנהגה היהודית הגרמנית לחסום את הגירתם של יהודים פולנים, שהיו נתונים בסכנה, מן הרייך לארץ ישראל במטרה לשמור את כל אפשרויות ההגירה ליהודים גרמנים ורק להם; ההנהגה הצרפתית בת המקום (הקונסיסטואר) תבעה שוב ושוב מממשלת וישי להבחין בבירור בין מעמדם של יהודים בני המקום לזה של יהודים זרים. המועצות היהודיות בפולין, בייחוד בוורשה, העניקו שורה שלמה של זכויות יתר לבני המעמד

הבינוני המקומי שידם השיגה לשלם שוחד, ובכך דחקו יותר ויותר את העניים, את הפליטים מן הפרובינציות ואת המוני האנשים חסרי ההשפעה לעבר עבודת כפייה או לעבר רעב ומוות. ברגע שהחלו המשלוחים יצאו היהודים הפולנים, בלודז' למשל, נגד המגורשים מן המערב. בווסטרבורק הגנו יהודים גרמנים, שהשתייכו לעילית המחנה ועבדו בצמוד למפקדיו, על אנשיהם והכניסו את שמותיהם של יהודים הולנדים לרשימות הגירוש, ואילו קודם לכן חשו אנשי האליטה היהודית ההולנדית בטוחים והיו משוכנעים שרק פליטים (מרביתם מגרמניה) ישולחו למחנות מקומיים ואז יגורשו. ידועה לשמצה השנאה שרחשו היהודים למומרים, ולהפך, בייחוד בגטו ורשה. לעומת זאת, בקרב קבוצות קטנות בעלות רקע משותף, פוליטי או דתי, הקשרים התחזקו. זה היה הכלל בקבוצות נוער פוליטיות בגטאות, בקרב חברי תנועת הצופים היהודים בצרפת, וכמובן בקרב קבוצות של יהודים חרדים. מהתבוננות בתמונה הגדולה אנו רשאים להסיק כי ברוב המקרים, קשרים עדתיים-תרבותיים, פוליטיים או דתיים משותפים לתת-קבוצות כלשהן גברו על כל תחושת "יהודיות" משותפת.

ב-27 ביוני 1945, הכימאית היהודית-אוסטרית בעלת השם העולמי ליוזה מייטנר (Meitner), שהיגרה מגרמניה לשוודיה ב-1939, כתבה מכתב לעמיתה וירידה לשעבר אוטו האן (Hahn), שהמשיך לעבוד ברייך. אחרי שהזכירה כי הוא והקהילייה המדעית בגרמניה ידעו לא מעט על החרפתה של רדיפת היהודים, המשיכה מייטנר: "כולכם פעלתם למען גרמניה הנאצית ומעולם לא ניסיתם להראות התנגדות, אפילו סבילה. כמובן, כדי להרגיע את מצפונכם, עזרתם פה ושם לאדם כלשהו שנוזקק לסיוע אבל אפשרתם את רציחתם של מיליוני אנשים חפים מפשע מבלי להשמיע ולו מילת מחאה אחת" (מצוטט אצל Deichmann 1995, 372). את נהמת לבה של מייטנר — שהופנתה באמצעות האן אל בכירי מדעניה של גרמניה, אשר איש מהם לא היה חבר פעיל במפלגה הנאצית או מעורב בפעילות פלילית — היה אפשר להחיל גם על כל העילית האינטלקטואלית והרוחנית של הרייך (למעט יוצאים מן הכלל מסוימים, כמובן) ועל חלקים נרחבים של האליטות בארצות הכבושות ובמדינות הלוויין. היבט מטריד אף יותר של אותה שאלה עולה מעמדתן של הכנסיות. בגרמניה — שוב למעט אנשים ספורים יוצאים מן הכלל — שאיש מהם לא השתייך לדרגים הבכירים של הכנסייה האוונגלית או הקתולית — לא מחה אף הגמון פרוסטטנטי או קתולי בפומבי נגד השמדת היהודים. כאשר אנשים טובי כוונות, כגון הגמון ברלין פרייזינג או קולה של הכנסייה הקונפסיונלית, הגמון וירטמברג תיאופיל וורם (Wurm), השמיעו את מחאתם בחשאי, הם הצטוו לחדול מכך וקיבלו עליהם את הדין.

העובדה שרבים מן האישים אשר השתייכו לאליטות האינטלקטואליות או הרוחניות של גרמניה לא נקטו עמדה ציבורית נגד רצח היהודים אינה קשה להבנה. העובדה שאפילו קולם של מתי מעט נכבדים לא נשמע ברבים — מתמיהה; העובדה ששום אישיות או אדם בעל שיעור קומה לא היה מוכן להשמיע את קולו נותרת, כמו כמה היבטים אחרים של היסטוריה זו, מקור לא אכזב להשתאות ולא-אמוץ.

ביבליוגפיה

גוטמן, ישראל, 1977. יהודי וארשה, 1939–1943, ירושלים ותל אביב: האוניברסיטה העברית בירושלים, המכון ליהדות זמננו, יד ושם וספרית פועלים.
 לוי, פרימו, 1986. השוקעים והניצולים, בתרגום מרים שוסטרמן-פדובנו, תל אביב: ספרית אפקים, עם עובד.
 פרידלנדר, שאול, 1997. גרמניה הנאצית והיהודים: שנות הרדיפות, 1933–1939, תל אביב: עם עובד.
 _____, 2009. גרמניה הנאצית והיהודים: שנות השמדה, 1939–1945, תל אביב וירושלים: עם עובד יד ושם.

- Aly, Goetz, 2005. *Hitlers Volksstaat: Raub Rassenkrieg und nationaler Sozialismus*, Frankfurt am Main: S. Fischer Verlag.
- Aly, Goetz, and Susanne Heim, 2002. *Architects of Annihilation: Auschwitz and the Logic of Destruction*, Princeton: Princeton University Press.
- Broszat, Martin, 1990. "A Plea for the Historicization of National Socialism," in Peter Baldwin (ed.), *Reworking the Past: Hitler, the Holocaust and the Historians' Debate*, Boston: Bakon Press Books, pp. 77–87.
- Broszat, Martin, and Saul Friedländer, 1990. "A Controversy about the Historicization of National Socialism," in Peter Baldwin (ed.), *Reworking the Past: Hitler, the Holocaust and the Historians' Debate*, Boston: Bakon Press Books, pp. 102–134.
- de Certeau, Michele, 1988. *The Writing of History*, New York: Columbia University Press.
- Deichmann, Ute, 1995. *Biologen unter Hitler: Portraet einer Wissenschaft im NS-Staat*, Frankfurt: Campus.
- Diner, Dan, 2006. "Chor der Opfer. Wucht und Dramatik des Holocaust: Saul Friedländer schildert die Jahre der Vernichtung," *Die Welt*, 30.9.2006, p. 7.
- Friedländer, Saul, 1981. "The Holocaust: An Approach to Historical Synthesis," in Yehuda Bauer and Nathan Rotenstreich (eds.), *The Holocaust as Historical Experience*, New York: Holmes and Meier, pp. 1–21.
- Garbarini, Alexandra, 2006. *Numbered Days: Diaries and the Holocaust*, New Haven: Yale University Press.
- Gerlach, Christian, 1999. *Kalkulierte Morde: Die Deutsche Wirtschafts- und Vernichtungspolitik in Weissrussland, 1941 bis 1944*, Hamburg: Hamburger Edition.
- Gerlach, Wolfgang, 2000. *And the Witnesses Were Silent: The Confessing Church and the Persecution of the Jews*, Lincoln, Nebr.: University of Nebraska Press.

- Goebbels, Joseph, 1995. *Die Tagebuecher von Joseph Goebbels*, Elke Froehlich (ed.), 2 (12), Munich: K.G. Saur.
- Herf, Jeffrey, 2006. *The Jewish Enemy: Nazi Propaganda during World War II and the Holocaust*, Cambridge, Mass.: Belknap Press of Harvard University Press.
- Independent Commission of Experts, Switzerland – Second World War, 2000. *Switzerland, National Socialism and the Second World War*, Zurich: Berghahn Books.
- Kenan, Orna, 2003. *Between Memory and History: The Evolution of Israeli Historiography of the Holocaust, 1945–1961*, New York: Peter Lang.
- Kulka, Otto Dov, and Eberhard Jaeckel (eds.), 2004. *Die Juden in den Geheimen NS-Stimmungsberichten, 1933–1945*, Düsseldorf: Droste Verlag.
- Manoscheck, Walter, 1997. *Es gibt nur eines fuer die Juden-Vernichtung: Das Judenbild in deutschen Soldatenbriefen, 1939–1944*, Hamburg: Hamburger Edition.
- Mommsen, Hans, 2008. "Der Holocaust und die Deutschen. Aktuelle Beiträge zu einer umschrittenen Frage," *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft (ZfG)* 10, pp. 844–853.
- Schoelder, Klaus, 1989. *A Requiem for Hitler and Other New Perspectives on the German Church Struggle*, London: SCM Press.